

OBYWATEL (gr. πολίτης [polites], od: πόλις [polis] – miasto, społeczność, państwo; łac. civis).

Nazwa „obywatel” pojawiła się w starożytności gr., gdzie odnosiła się jedynie do właścicieli majątków i osób wolnych; nie przysługiwała kobietom, niewolnikom oraz członkom społeczności pozbawionym własności. Obywatele gr. πόλις mieli prawo głosu na zgromadzeniach, uczestnictwa w sądach, posiadali czynne i bierne prawa wyborcze oraz pełnię praw politycznych. Podlegali opodatkowaniu oraz obowiązkowi służby wojskowej. W starożytnym Rzymie pojęcie obywatelstwa służyło zrazu do odróżniania wolnych mieszkańców Rzymu od ludności krajów podbitych, wcielonych do imperium. Stopniowo obywatelstwo rzymskie uzyskiwali sprzymierzeńcy – najpierw w Italii, a później w obrębie całego imperium. W 212 obywatelstwo rzymskie zostało przyznane wszystkim wolnym mieszkańcom terytoriów prowincji (Karakalla).

W średniowieczu pojęcie obywatelstwa zanikło, ustępując miejsca systemowi praw feudalnych regulujących stosunki lenne. Jednak już wówczas, a następnie w renesansie kupcy miast wł., niem. czy szwajcarskich dzięki obywatelstwu uzyskiwali nietykalność oraz uwolnienie spod władzy panów feudalnych i in. prawa, np. swobody przemieszczania się. W krajach niem. słowo „Bürger” oznaczało mieszkańca warownego grodu (Burg), w Szwajcarii – Wielkiej Rady. W Anglii termin „obywatel” wiązano z przynależnością do miasta lub rady miejskiej. W okresie monarchii absolutnych (Francja XVII–XVIII w., Austria) utrwaliło się pojęcie poddanego (franc. sujet, niem. Untertan), które podkreślało obowiązki wobec monarchii i państwa. W Wielkiej Brytanii (i bryt. koloniach) przetrwało ono do XX w., choć obecnie ma charakter symboliczny.

Współczesne pojęcie „obywatel” zaczęło kształtować się w końcu XVIII w. Obiegowe hasło rewolucji franc. „il n’y a plus de sujet” („nie ma już poddanych”) miało podkreślić uprawnienia obywatelskie w miejsce obowiązków poddanych. Jednak na przestrzeni XVIII i XIX w. zniesiono jedynie poddaństwo wobec pojedynczych osób. Każdy o. (podmiot uprawnień) był jednocześnie poddanym (podmiotem obowiązków). Wyjątek stanowił monarcha, który jako pierwszy o. nie podlegał nikomu. Współcześnie opozycja o. – poddany straciła znaczenie. W pojęciu „obywatel” zawarte są zarówno

uprawnienia, jak i obowiązki, skoro obywatelstwo jest relacją wzajemną między osobą fizyczną a państwem.

Obywatelstwo stanowe było wysoko cenione już od starożytności. Oznaczało zróżnicowanie praw i obowiązków w zależności od pozycji społecznej, materialnej czy zawodowej jednostki. Bycie o. nie zrównywało ludzi pod względem praw i obowiązków. Pojęcie „obywatel” w sensie polityczno-prawnym i równość obywatelska kształtowała się długo – począwszy od *Deklaracji Praw Człowieka i Obywatela* (1789) i Konstytucji amer. (1787). W starożytnej Grecji o. przysługiwało prawo zawarcia legalnego małżeństwa, a także nabycia nieruchomości. W Rzymie prawa i obowiązki o. uzależnione były od majątku osobistego jednostki (wyróżniano 5 lub 6 klas majątkowych). W wiekach średnich ustroje stanowe dawały różne uprawnienia i obowiązki jednostkom lub członkom ciał zbiorowych, w zależności od pozycji społecznej, urodzenia, majątku (magnaci, rycerze, mieszczenie, korporacje, grody zdobywały odrębne prerogatywy). W późnym średniowieczu i renesansie różnicowano prawa i obowiązki książąt, duchownych, szlachty, mieszczan, Kościoła, miast, wydzielonych grup społecznych. W Europie XIX w. nie zlikwidowano tych różnic i obywatelstwa stanowego, choć równość o. występowała w dużym stopniu wobec prawa cywilnego, ustaw sądowych.

W Polsce pojęcie „obywatel” oznaczało pierwotnie mieszkańca, domownika i pokrewne było pojęciu „krajan” (sam wyraz pochodził prawdopodobnie z języka czeskiego, gdzie „obyvati” znaczyło mieszkać). Pojęcia o. jako mieszkańca kraju korzystającego z pełni praw i swobód politycznych użyto po raz pierwszy podczas Sejmu Czteroletniego (1788), występuje w Konstytucji 3 maja (1791), w Prawie o miastach (1791). Początkowo określenie o. miało zastosowanie jedynie do szlachty, która zagarnęła swobody i przywileje innych stanów. Po Kongresie Wiedeńskim (1815) utworzono w każdym województwie rady obywatelskie, których zadaniem było czuwanie nad pomyślnością administracyjną i zachowywaniem praw zapewnionych konstytucją. Utrzymywało się w pełni o. stanowe. Pod zaborem ros. obowiązywał ukaz carycy Katarzyny II z 1785, który różnicował poddanych pod względem praw i obowiązków, pozycji towarzyskiej, ekonomicznej, społecznej, finansowej. Ukaz dzielił poddanych na tych, którzy podlegali przymusowej służbie wojskowej i tych, którzy płacili pogłównie.

Dzielił społeczeństwo na 4 klasy: szlachtę, duchowieństwo, mieszczan i włościan, przy czym wszystkie klasy podlegały podziałowi wewnętrznemu. Wyróżniano 6 rodzajów szlachty, w tym szlachtę dziedziczną i osobistą; duchowieństwo uzyskiwało prerogatywy zależnie od wyznania, mieszczanie dzielili się na 5 grup. Powstała nowa klasa kupców o specjalnych uprawnieniach (np. z zakazem kar cielesnych, możliwością nabywania ziemi poza miastem). Wydzielono 8 terytoriów etnicznych dla tzw. inorodców o specjalnych obowiązkach i prawach (np. inorodcy syberyjscy, Samojedzi, kałmucy, Kirgizi czy Żydzi, do których odnosiło się najczęściej zapisów). Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości w 1918 pojęcia „obywatel” i „obywatelstwo” określiła Konstytucja marcowa z 1921 i cały zespół rozporządzeń i ustaw oraz traktaty międzynarodowe.

Z pojęciem „obywatel” związane są pojęcia „obywatelstwo” oraz „przynależność państwowa”. Współcześnie rozumie się je jako stosunek prawny łączący jednostkę z państwem. Ze stosunku tego wynikają skutki prawne, które są określone w prawie wewnętrznym danego państwa oraz w prawie międzynarodowym. Podstawowe zasady odnoszące się do obywatelstwa zawarte są w konstytucji, a następnie rozwinięte w ustawodawstwie zwykłym. Ustawodawstwo określa ogół praw i obowiązków jednostki wobec państwa. Kwestie dotyczące obywatelstwa należą do wyłącznej kompetencji państw, jednak aby obywatelstwo było uznane przez inne państwa, nie może być w swej treści prawnej sprzeczne z konwencjami międzynarodowymi i zwyczajem. Ustawy dotyczące obywatelstwa nie mogą naruszać podstawowych praw człowieka (np. różnicować o. z uwagi na rasę czy narodowość). Jednostki stają się o. danego kraju albo ze względu na swych rodziców (ich narodowość, przynależność państwową), albo na miejsce urodzenia, które decyduje o obywatelstwie. Wyróżnia się zatem *ius sanguinis* (w Austrii, Finlandii, Hiszpanii, Norwegii, Italii, Polsce) i *ius soli* (kraje Ameryki pld.). Istnieje też model mieszany (w USA, Wielkiej Brytanii, Francji). Skutkiem modelu mieszanego jest to, że za o. państwa uznaje się zarówno tego, kto urodził się poza granicami kraju macierzystego (z uwagi na rodziców), jak i dziecko cudzoziemca urodzonego na terytorium danego państwa (z uwagi na miejsce urodzenia). W ustawach określa się zasady nabywania obywatelstwa (w Polsce przez urodzenie, naturalizację,

reintegrację, repatriację, opcję) oraz jego utraty (w Polsce przez zrzeczenie się). Problemem pozostaje obywatelstwo podwójne i wielokrotne. Jest ono możliwe z uwagi na przyjmowane powszechnie równouprawnienie małżonków (dawna praktyka stanowiąca, że żona przyjmuje obywatelstwo męża nie ma już zastosowania). Gdy pochodzą oni z różnych krajów, pojawia się problem obywatelstwa podwójnego. Jest ono dopuszczane, niweluje się jednak negatywne skutki wynikające z konfliktu dwóch obywatelstw przez odpowiednie zapisy w ustawach.

F. Kasperek, *Prawo polityczne ogólne [...]*, I–II, Kr 1877–1881; H. F. van Panhuys, *The Role of Nationality in International Law*, Lei 1959; W. Kornatowski, *Zarys dziejów myśli politycznej starożytności*, Wwa 1968; J. Symonides, *Obywatelstwo*, w: *Encyklopedia prawa międzynarodowego i stosunków międzynarodowych*, Wwa 1976, 220–222; A. Ajnenkiel, *Polskie konstytucje*, Wwa 1982, 1983²; M. Adamczyk, S. Pastuszka, *Konstytucje polskie w rozwoju dziejowym. 1791–1982*, Wwa 1985; J. Habermas, *Staatsbürgerschaft und nationale Identität. Überlegungen zur europäischen Zukunft*, St. Gallen 1991 (*Obywatelstwo a tożsamość narodowa. Rozważania nad przyszłością Europy*, Wwa 1993); J. Bardach, B. Leśnodorski, M. Pietrzak, *Historia ustroju i prawa polskiego*, Wwa 1993, 2001⁵; J. Jagielski, *Obywatelstwo polskie. Zagadnienia podstawowe*, Wwa 1998.

Krzysztof Wroczyński